

dozásában, A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok 1561–1773 közötti forrásainak első kötete Staud Géza munkájaként, valamint a Szelestei Nagy László által összeállított, Bél Mátyás kéziratos hagyatékát fölmérő bibliográfia.

Mire e sorok megjelennek, már elhagyja a sajtót Égető Melinda forrásgyűjteménye, amely a XVII–XIX. századi magyarországi szülőhegyi szabályzatokat és hegyközségi törvényeket tartalmazza. Nyomtatásra várnak olyan elkészült kéziratok, mint II. Rákóczi Ferenc erdélyi Consiliumának leveleskönyve, Bánkuti Imre gondozásában, a Pócs Éva által gyűjtött magyar ráolvasások, Varga András összeállítása a régi magyarországi magánkönyvtárak leltáraiból, Bornemisza Anna fejedelemasszony megbűvöltetésének peranyaga Herner János munkájaként. Kovács József hatalmas sajtóbibliográfiái munkája, mely a tengerentúli haladó magyar irodalom alkotásait térképezi fel, mikrofilmlapokra fölvéve kerül kiadásra. Végül összegyűlt egy, a magyar történelemre és kultúrára vonatkozó kisebb, töredékes forrásokat közreadó sorozat első számának anyaga is.

Petneki Áron

A magyar nyelv akadémiai nagyszótára

A Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége a múlt év februárjában megvitatta azt az új koncepciót, amelyet a rokontudományok szakembereinek közreműködésével a Nyelvtudományi Intézet dolgozott ki az akadémiai nagyszótárra vonatkozóan, és a vita alapján az Elnökség határozatot hozott a nagyszótár munkálatainak korszerű módszerekkel és eszközökkel történő újraindítására.*

Ezzel a határozattal a szótár történetének új szakasza kezdődik, s a magyar tudományos élet egyik igen fontos vállalkozásáról lévén szó, helyesnek láttuk, hogy az akadémiai nagyszótár új koncepciójáról – ha vázlatosan is, de tájékoztassuk a hungarológus szakembereket.

A szótár pontos megnevezése: *A magyar irodalmi és köznyelv nagyszótára*. Már maga a cím is sejteti a szótár jellegét, s utal tulajdonképpen arra is, hogy ez a munka a Magyar Tudományos Akadémia egyik legnagyobb szabású és legjelentősebb vállalkozása a társadalomtudományok területén. Mielőtt azonban a szótár elkészítésére vonatkozó újabb elképzeléseket ismertetném, tekintsük át röviden ennek a munkálatnak az előzményeit!

1. A nemzeti nyelv nagyszótárának elkészítése minden ország nyelvtudománya számára különös jelentőségű feladat és kötelesség. Egy ilyen szótár ugyanis az anyanyelvi szókincs több évszázadot átívelő változásának-fejlődésének bemutatása révén az illető nyelvet beszélő nép társadalmi-gazdasági életének, környezetével való kapcsolatának, nemzeti kultúrájának, sőt gondolkodásmódja változásának felbecsülhetetlen értékű dokumentuma, és szinte kimeríthetetlen forrás nem csupán a társadalomtudományok számos ágazata, hanem a legkülönbözőbb irányú, a közművelődést szolgáló kutatások számára.

*Ezt a beszámolót a Nyelvtudományi Intézetben készült és az MTA Elnöksége elé terjesztett javaslat felhasználásával állítottam össze. I. S.

Számos európai nyelv nagyszótára már elkészült, másoknak a munkálatai napjainkban is folynak. Így pl. az oroszé, a franciáé, az olaszé, a svédé, a bolgáré, a románé, a lengyelé, a szlováké, a szlovéné, a szerb-horváté, az örményé. Készülnek nagyszótárak több olyan nyelvből is, amelyből már vannak ilyen összegezések. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézetében is éppen jelenleg folyik a nagyszótári munkálatok gépesítése. Megemlítésre méltó, hogy e téren különösen kiemelkedő eredményeket mutathatnak fel a lengyelek, a szerbek és a horvátok. S mint elgondolkodtató tényt említjük meg, hogy a francia nyelv nagyszótárán az MTA Nyelvtudományi Intézetének létszámát meghaladó intézmény dolgozik, hatalmas saját gépparkkal, százmilliós nagyságrendű nyelvi adatbankkal.

2. A Magyar Tudományos Akadémia, illetőleg jogelődje, a Magyar Tudós Társaság gyorsan – már megalakulásával egyidőben – felismerte a magyar nyelv nagyszótárának nemzeti jelentőségét, és feladatának tekintette ennek a műnek az elkészítését. Czuczor Gergely és Fogarasi János „Előbeszéde” szerint: „Még 1839-ben tett az Akadémia készüléket egy nagy szótár létrehozására, e célból utasítást dolgoztatván. Az utasítás a tagok számára 1840-ben kinyomtatott és a tagok ... munkálataikat meg is kezdték.” S 1862 és 1874 között – az említett két tudós munkájaként – meg is jelent a magyar nyelv első „nagyszótára”.

Ez a mű azonban – elsősorban a szerkesztők nyelvszemléletéből, módszertani eljárásaiból adódó okok miatt – számos értéke ellenére is viszonylag gyorsan elavult, például a vele nagyjából egykorú francia Littré- vagy orosz Dalj-féle nagyszótárakhoz képest, s helyesen ismerte fel az Akadémia egy valóban korszerű nagyszótár elkészítésének a szükségességét. A munkálat előkészítése már az 1890-es években – tehát majdnem egy évszázaddal ezelőtt! – elkezdődött, 1898-ban a rendszeres anyaggyűjtés is megindult. Ez a gyűjtőmunka – többszöri hosszas megszakítással, kisebb-nagyobb intenzitással az 1960-as évek elejéig folyt; 1950 óta azonban inkább csak szimbolikus jelleggel.

Az 1940-es évek végén újjászervezett Akadémiának a nyelvtudomány területén a múlt számos adósságának a törlesztését kellett vállalnia – s ezek közé tartozott a nagyszótár is. A magyar nyelvtudomány akkori vezetői azonban nagyon jól látták meg, hogy az adott társadalmi helyzetben a magyar nyelvtudománynak nem a nagyszótár elkészítése a legsürgősebb feladata, hanem egy olyan középmeretű, lényegében szinkron jellegű értelmező szótáré, amely a korabeli irodalmi és köznyelv viszonylag széles értelemben vett alapszókinccsének helyes használatához nyújt segítséget a társadalom minél szélesebb rétegei számára. Így készült el és jelent meg az 1960-as évek elejére *A magyar nyelv értelmező szótárának* hét testes kötete, ez a maga műfajában nemzetközi viszonylatban is a legnagyobb elismeréssel fogadott mű, amely azóta több kiadást is megért, s amelynek társadalmi hasznosságát és jelentőségét ma már nem kell bizonyítani. Megjelent az értelmező szótár népszerű változata is – az egy-, illetve újabb kiadásaiban kétkötetes *Értelmező kézikönyvtár*, amelynek valóban népszerű voltát talán jól mutatja az az adat, hogy 12 év alatt több, mint 260 000 példány kelt el belőle.

A két értelmező szótár megjelenése azonban távolról sem tette feleslegessé a nagyszótár elkészítését. Sőt éppen ezeknek a műveknek a társadalmi fogadtatásából és megítéléséből levonható tapasztalatok azt sugallják, hogy egyre sürgetőbbé válik a nagyszótárnak, ennek a szélesebb horizontú, történeti távlatú, a magyar szókészlet jó-

val nagyobb részét és jóval sokszínűbb rétegeit (a hétkötetes értelmező szótár kb. 58 000, illetőleg a „kéziszótár” ennél valamivel több, kb. 70 000 címszavával szemben mintegy 200–250 000 címszót) felölelő újabb szótári műnek a megalkotása. Tehát egy olyan műé, amely társadalmi hasznossága mellett – az Értelmező Szótárral szemben – a kutatás számára is forrás értékű kiadvány lesz.

3. Ahogy fentebb már utaltam rá, a nagyszótár anyaggyűjtése 1898-ban indult meg, s az 1960-as évek elejéig folyó gyűjtés mintegy ötmillió szóadatot eredményezett. Ez a tekintélyes mennyiségű szóanyag azonban – sok szaktudományi értéke ellenére – a szótár, illetőleg az anyaggyűjtés koncepciójának többszöri változása, az egyes koncepciók erősen vitatható volta, a filológiai hűség terén mutatkozó fogyatékoságok miatt – nem alkalmas arra, hogy a mai igényeknek megfelelően alapja legyen egy tartalmában is korszerű nagyszótárnak. A nagyszótárnak belátható időn belül való elkészítésében tehát a munkálatokat lényegében *új alapokra* kell helyezni.

Az említett újabb tervezet egy olyan, az eddigiektől több szempontból is eltérő koncepciót vázol fel, amelyet a Nyelvtudományi Intézet vezetősége a szakemberek (nyelvészek, irodalomtörténészek, történészek, könyvtárosok, a számítógépes technika szakemberei stb.) széles körével folytatott konzultációk során alakított ki, s amely koncepció alapján a szótár elkészítésének reális perspektívát lehet adni.

A nagyszótár munkálatai során a létrejövő szóarchívum részeként kezeljük természetesen az eddig összegyűjtött anyagot is, de az új és a régi gyűjtésű anyagot nem kívánjuk összeolvasztani.

4. Egy nemzeti nyelv nagyszótárának készítői olyan célt is tűzhetnek maguk elé, hogy az illető nyelv *teljes* szókincsét szótározzák. Ez volt az eredeti elképzelése Zolnai Gyulának, a nagyszótári munka első irányítójának is.

A nemzetközi és a hazai tapasztalatok azonban egyértelműen bebizonyították, hogy egy ilyen elképzelés megvalósíthatatlan – elvileg is, gyakorlatilag is. Egy-egy élő nyelv szókincsé ugyanis nem lezárt korpusz; szavak még viszonylag rövid időn belül is folyamatosan keletkeznek, illetőleg hálnak el a nyelvben. Másrészt: egy-egy nyelv szavainak a mennyisége – hozzávetőleges becslések szerint – legalább egymillió körül mozog. Ennek a hatalmas szóanyagnak a „teljes” összeállítása azonban még az illető nyelv *minden* írott-nyomtatott dokumentumának a feldolgozásával sem lehetséges, egyszerűen azért, mert a szavak jelentékeny mennyisége minden korban csak a szóbeliség síkján él.

5. A magyar nyelv nagyszótárának tartalmát a jelenlegi elképzelések szerint a következőképpen körvonalazhatjuk. A szótár címszavai, szócikkei elsősorban *szépirodalmunk* szókincsét fogják majd bemutatni – természetesen a teljesség igénye nélkül – a könyvnyomtatás korától a napjainkig terjedő időszakból. De nem csupán a szépirodalmi nyelv szótára lesz ez a mű, hanem felöleli mindazt az általános érdekű szókincsét is, amely a nyomtatásban megjelent közéleti, politikai és magánjellegű írásokban, tudományos és vallási munkákban jelentkezik. A XVIII. századtól kezdődően különös figyelemmel lesz az időszaki sajtó nyelvére, a tankönyvekre, valamint a tudománynépszerűsítő irodalomra. *Nem tartalmazzák* azonban a szótár szócikkei az egyes szaktudományok, a nyelvjárások és a rétegnyelvek *sajátos szakszókincsét*. A szótár címszólistájának összeállítása során majd természetesen – a lehetőség szerint pontosan – körvona-

lazni kell, hogy a gyűjtések során az archívumba bekerült szóanyag milyen rétege tekintendő „sajátos szakszókincs”-nek.

Az anyaggyűjtés során feldolgozandó anyagot illetően eredetileg az volt az elképzelés, hogy csak kézírásban fennmaradt forrásokat nem dolgozunk fel. Az eddigi tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy ezt az elképzelést – legalábbis a XVI–XVII., sőt esetleg még a XVIII. századi anyagot illetően is – módosítani kell.

A nagyszótár írásban-szerkesztésében majd különösen, de már az anyaggyűjtés során is nagy figyelmet kell fordítani arra, hogy ez a munkát a nyelvtudomány mellett megfelelő módon kielégítse az egyéb tudományterületek igényeit is, és szolgálja a történetileg is megalapozott anyanyelvi közműveltség emelését.

6. Az újraindítandó munkátat távlati célja a továbbiakban is a nagyszótár elkészítése. A tulajdonképpeni szótárrói-szótárszerkesztői tevékenységet azonban, amelyre a jelenlegi elképzelések alapján a századforduló táján kerülhet majd sor, két, szorosan egymásra épülő munkafázis előzi meg.

A) Az első feladat egy technikai kivitelezésben is, tartalmában is korszerű, kb. 10–11 millió szóadatot (szövegszót) tartalmazó archívum létrehozása.

Ez az archívum lesz az elkészítendő nagyszótárnak, ugyanakkor azonban már a gyűjtés korai fázisában is jól segíti a különböző jellegű szótörténeti kutatásokat, és jól felhasználható bizonyos grammatikai – elsősorban morfológiai – kutatásokra is.

A szóarchívum korszerű kivitelezése úgy valósul meg, hogy az adatgyűjtést nem kézi erővel, hanem gépi úton – adatrögzítő géppel – végeztetjük, az adatokat pedig nem szócédulákon, hanem számítógépes memóriában tároljuk.

A gépi gyűjtés révén a gyűjtés ideje igen jelentős mértékben lerövidül; lényegében kiküszöbölődik a kézi erővel történő gyűjtés egyik legfőbb akadálya: a megfelelő, folyamatos munkaerő hiánya.

Az adatoknak számítógép memóriájában való tárolása szintén több előnnyel jár. Lehetővé teszi az archívum anyagának pontos nyilvántartását címszavak, sőt akár korok, szerzők, művek, műfajok szerinti bontásban is, és megkönnyíti ennek a hatalmas mennyiségű szóanyagnak egyéb, később meghatározandó, sajátos, szakmai szempontok szerinti kutatásra történő felhasználását. Megfelelő technikai felszereltség esetén ez az anyag, illetve ennek egy-egy részlete a fontosabb kutatóhelyeken működő terminálok révén viszonylag könnyen lehívható, tehát a kutatók gyorsan hozzájuthatnak a kívánt anyaghoz.

A feldolgozandó szövegeknek a számítógépre való vitelével lényegében párhuzamosan – de természetesen bizonyos fáziseltolódással – folyik a „szövegszók” kiemelése. E téren már jelentkeznek a gépi gyűjtésnek bizonyos nehézségei, hátrányai is.

Mindenekelőtt sajátos, gépi programot kell kidolgozni a korábbi századokból származó anyag optimális grafikai hűségének a biztosítására. Ennek a munkálatai már elkezdődtek.

Jelentősebb hátrány az, hogy a gép csak ún. „szövegszók”-at tud megkülönböztetni, tehát egy-egy szó minden ragozott-jelezett alakját (pl. *ír, írd, írunk, írtál, írj, írna, írni; asztal, asztalt, asztalok, asztalunk*; stb.) önálló egységként tartja nyilván. Nem tudja megkülönböztetni a gép az ún. szótári és morfológiai homonímákat; pl.: *vár, várunk, várnak* (ige), *vár, várunk, várnak* (főnév); *török* (igealak), *török* (népnév). Nem tudja

összehozni a gép „automatikusan” az igét a tőle elvált igekötővel; pl.: „*meg* akartam neki *mondani*”; „*hogyan ismerhettem volna meg*”. Minthogy maga a gyűjtés folyamata szükségszerűen mechanikus, „gépies”, a szaktudományi szempontból kívánatosanál jóval nagyobb mennyiségben kerülhetnek be a gyűjtött anyagba pl. bizonyos segéd-
szók (névelők, kötőszók), azaz meglehetősen nagy lehet a szóanyagban a redundancia. Kétségtelen, hogy ezeknek a hátrányoknak egy része, pl. a felsoroltak közül a két utóbbi megfelelő, részletes gépi programokkal nagymértékben csökkenthető.

B) A munkálat második fázisa ennek a szövegszók szerinti összegyűjtött anyag-
nak szótári szavak szerint való csoportosítása – szintén igénybe véve még a számítógép
segítségét is. Ennek a munkafázisnak lesz a feladata – többek között – azoknak a lexi-
kai problémáknak a tisztázása is, amelyeket a gép nem tud megnyugtató módon megol-
dani. De ez a munkafázis lehetőséget ad az anyag további szelektálására, a redundancia
további csökkentésére is. Azaz: ez a munkafázis lényegében már a szótár leendő anya-
gának összeállítására, előszerkesztésére, ami igen nagy mértékben megkönnyíti majd a va-
lóságos szótárirás-szerkesztés munkáját.

C) A munkálat harmadik fázisa a szótár egyes szócikkeinek összeállítása, meg-
írása lesz. E téren a legnagyobb gond majd minden bizonnyal a címszólista összeállítá-
sa, illetőleg az egyes címszavak struktúrájára, felépítésére vonatkozó koncepció meg-
határozása lesz. A szótári címszavak írására azonban előreláthatólag csak a századfor-
duló táján kerül majd sor, ezért ezzel az önmagában igen fontos kérdéssel itt most nem
foglalkozom.

7. A szóarchívum tartalmi korszerűsége nagyon jól átgondolt, tervszerű anyag-
gyűjtést kíván. Az új anyag gyűjtésében, az egyes szerzők és művek kiválasztásában
messzemenően figyelembe kell venni a majdani nagyszótár jellegét (vö. 5. pont).

Az egyes művek, szerzők kiválasztásakor – különösen szépirodalmi művek ese-
tében – nem elsősorban a ma elfogadott értékrend alapján kell döntenet, hanem figye-
lembe kell venni az illető szerzőnek, műnek a maga korának társadalmára, annak nyelv-
használatára gyakorolt hatását is.

8. Az anyaggyűjtés a könyvnyomtatás korától napjainkig terjed; a kezdet pontos
évszámaként 1533-at jelölhetjük meg: Komjáti Benedek bibliafordítás-részletének meg-
jelenési évét: záróévként pedig 1990-et. Minthogy nyilvánvaló, hogy az említett idő-
szakban még csak „viszonylagos teljességre” sem lehet törekedni nem csupán a feldol-
gozandó művek, hanem még a feldolgozandó szerzők esetében sem, s az is kézenfekvő,
hogy a gyűjtött anyag mennyiségének a mához közeledve arányosan növekednie kell,
a tervezett kb. 10–11 millió adaton belül meg kell határozni az egyes századokra eső
adatgyűjtés hozzávetőleges nagyságrendjét. A következő arány látszik reálisnak (mil-
liókbán): XVI.sz.: 1; XVII.sz.: 1; XVIII.sz.: 2; XIX.sz.: 3; XX.sz.: 4. A végleges ará-
nyok meghatározására azonban csak a teljes forrásanyag kijelölése után kerülhet sor.

Szükséges kialakítani bizonyos arányokat „műfaji” tekintetben is. (A szépirodal-
mon belül figyelemmel kell lenni a költői, szépprózai és drámai műfajokra, s ezen belül
a fordításokra is.) A „műfajok” arányai koronként nyilvánvalóan mások-mások lesz-
nek.

A feldolgozandó forrásanyag kijelölését a társadalomtudományok képviselőiből
alakult bizottságnak (esetleg bizottságoknak) kell elvégezniük, figyelembe véve a már
rendelkezésre álló ilyen jellegű anyagokat. Ez a munka már el is kezdődött.

9. Az anyaggyűjtés során arra kell törekedni, hogy az elfogadott határokon belül lehetőleg minél több szerző minél több munkájából történjék gyűjtés. De ugyanakkor meg kell határozni az egy-egy műből feldolgozandó részletek minimális terjedelmét is. Ez általában kb. egy szerzői ív lehetne. Néhány olyan mű, illetve író esetében azonban, amelyeknek, illetőleg akiknek nyelvünk fejlődésére különösen nagy hatása volt (pl. a vizsolyi biblia, Pázmány, Apáczai, Arany Toldija stb.) a feldolgozandó anyag nagyságát külön-külön kell majd megállapítani.

10. Ahogy már említettem, a Magyar Tudományos Akadémia Elnöksége a fent ismertetett koncepciót jóváhagyta. Biztosítani fogja az Akadémia a munkálatok megindításához szükséges – több millió forintos beruházást jelentő – gépi-technikai feltételeket. Így a munkálat szaktudományi előkészítése, a feldolgozandó forrásanyag kijelölése, a gépi programok összeállítása már folyik, s bízunk benne, hogy néhány éven belül már konkrét eredményekről is tájékoztathatjuk olvasóinkat.

Imre Samu